

РОЗДІЛ 11. РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ ТА АЛЬТЕРНАТИВНІ ДЖЕРЕЛА РЕСУРСНОГО РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ МЕХАНІЗМУ РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ

THE METHODOLOGICAL APPROACHES MECHANISM OF RESOURCE CONSERVATION

Автором визначено економічну природу ресурсозбереження на рівні підприємства, галузі й національної економіки. У статті пропонується комплексний підхід до розуміння ресурсозбереження галузі як діяльності та процесу з позиції економіко-управлінського підходу формування механізму реалізації ресурсозбереження галузі. Запропоновано систему загальних управлінських функцій на підприємствах реального сектору економіки відповідно до напрямів ресурсозбереження як діяльності. Систематизовано та обґрунтовано принципи управління процесом ресурсозбереження на рівні галузі. Розроблено методичний підхід до реалізації механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору. Автором обґрунтовано необхідність застосування синергетичного підходу до впровадження механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору. Визначено концептуально-методологічні засади до впровадження стратегії ресурсозбереження на підприємствах галузей реального сектору України.

Ключові слова: ресурсозбереження, управління ресурсозбереження, процес ресурсозбереження, економіко-управлінський підхід, методичний підхід, синергетичний ефект, ресурси, обмеженість, реальний сектор, ресурсомісткість, ресурсоекономічність.

Автором определена экономическая природа ресурсосбережения на уровне предприятия, отрасли и национальной экономики. В статье предлагается комплексный подход к пониманию ресурсосбережения отрасли как деятельности и процесса с позиции экономико-управленческого подхода формирования механизма реализации ресурсосбережения отрасли. Предложена система общих управленческих функций на предприятиях реального сектора экономики в соответствии с направлениями ресурсосбережения как деятельности. Систематизированы и обоснованы принципы управления процессом ресурсосбережения на

уровне отрасли. Разработан методический подход к реализации механизма управления процессом ресурсосбережения в отрасли реального сектора. Автором обоснована необходимость применения синергетического подхода к внедрению механизма управления процессом ресурсосбережения в отрасли реального сектора. Определены концептуально-методологические основы к внедрению стратегии ресурсосбережения на предприятиях отраслей реального сектора Украины.

Ключевые слова: ресурсосбережение, управление ресурсосбережением, процесс ресурсосбережения, экономико-управленческий подход, методический подход, синергетический эффект, ресурсы, ограниченность, реальный сектор, ресурсоемкость, ресурсоэкономичность.

The author defines an economic nature of "resource conservation" at the enterprise, industry and national economy. The article offers the comprehensive approach to resource conservation meaning as an activity and process within the economic and management approach to develop mechanism of resource conservation at industry. The system of general management functions in enterprises of real sector of the economy according to the areas of resource conservation as an activity is offered. The principles of resource conservation process management at the industry are systematized and justified. The methodical approach to implement the mechanism of resource conservation process management in real sector is developed. The author justifies the necessity of synergistic approach to introduce the mechanism of resource conservation process management in real sector. The conceptual and methodological basis for strategies of resource conservation implementation at the enterprises of real sector of Ukraine is determined.

Keywords: resource conservation, resource conservation management, resource conservation process, economic and management approach, methodical approach, synergies, resources, limited, real sector, resource intensity, resource efficient.

УДК 338.45.01

Карпуніна М.С.
старший викладач
Класичний приватний університет

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку національної економіки та галузей України вимагає нового стратегічного бачення на проблему модернізації виробництва реального сектору у контексті забезпечення раціонального та ефективного використання продуктивних сил господарського комплексу сектору. Стратегія розвитку національної економіки та галузей України визначається вектором щодо забезпечення ста-

лого розвитку держави, проведення структурних реформ, а тому й підвищення стандартів життя з метою досягнення рівня технологічно й інноваційно спроможної країни у світовому господарстві. Цього можна досягти, передусім, шляхом забезпечення стійкого зростання економіки екологічно невиснажливим способом та створенням сприятливих умов для ведення господарської діяльності у всіх галузях економіки країни.

Проблему модернізації виробництва реального сектору в умовах реалізації стратегії сталого розвитку сьогодні тісно пов'язують з проблемою ресурсозбереження (енергозбереження як кінцева мета), яке направлене, як наукова, виробнича, організаційно-технічна, технологічна, комерційна та інформаційна діяльність, на «раціональне, комплексне використання й економне споживання всіх видів ресурсів відповідно до існуючого рівня розвитку техніки і технології при одночасному зниженні техногенного впливу на навколишнє середовище» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Саме процес ресурсозбереження, власне економіко-управлінський підхід до реалізації механізму ресурсозбереження, дає можливість подолати проблему обмеженості ресурсів у реальному секторі економіки країни, оскільки відображає найбільш суттєві і стійкі взаємозв'язки і взаємозалежності, які безпосередньо виникають у виробничо-господарській діяльності на всіх рівнях виробництва. Це ставить задачу щодо вироблення концептуально-методологічних підходів до впровадження стратегії ресурсозбереження на підприємствах галузей реального сектору України з метою досягнення високої конкурентоспроможності його продукції на світових ринках товарів.

Теоретико-методичні підходи до розуміння ресурсозбереження у галузях національної економіки та механізми реалізації ресурсозбереження на підприємствах досліджувалися багатьма вченими та науковцями, зокрема: І. Ансофф, Р. Близький, В. Григор'єв, С. Дорогунцев, М. Іванов, О. Кроллі, Л. Лозовський, С. Мочерний, А. Оксанич, Я. Олійник, Б. Райзберг, Е. Стародубцева, Р. Солоу, Г. Тейлор та інші.

Метою статті є обґрунтування необхідності застосування синергетичного підходу до впровадження механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору з метою досягнення максимального ефекту у галузі, а також визначення концептуально-методологічної засади до впровадження стратегії ресурсозбереження на підприємствах галузей реального сектору України з метою досягнення високої конкурентоспроможності його продукції на світових ринках товарів.

Виклад основного матеріалу. Ресурсозбереження визначається як прогресивний напрям використання природно-ресурсного потенціалу, що забезпечує економію природних ресурсів та зростання виробництва продукції при тій самій кількості сировини, палива, основних і допоміжних матеріалів [5, с. 135]. Ресурсозбереження вже давно стало основною складовою стратегічних планів розвитку на різних рівнях господарювання, активно розвинене публічно-приватне партнерство у цій сфері, соціо-екологічна відповідальність реального сектора економіки тощо. Україна як

невід'ємна складова світової економіки поступово також спрямовує власні зусилля на ресурсоефективні заходи, необхідність та актуальність яких є самоочевидними [8]. Концепції енергозбереження та ресурсозбереження для технологічно розвинутих країн та країн, які прагнуть інноваційного розвитку, сьогодні реалізуються на рівні програм збереження природних та живих ресурсів та розвитку (The Resource Conservation and Development Program (RC&D)) в умовах досягнення сталого розвитку та інклюзивного зростання економік.

З економічної точки зору, ресурсозбереження на рівні підприємства варто розглядати з позиції витрат всіх видів ресурсів на виробництво одиниці продукції, що визначає, скільки сировини і матеріалів міститься у собівартості одиниці продукції. Тому за рахунок ресурсозбереження на підприємстві досягаються ефекти: збільшення випуску продукції при зменшенні витрат на матеріальні ресурси; зниження собівартості виробленої продукції за рахунок зниження питомої ваги сировини і матеріалів; максимальне використання виробничих потужностей і підвищення продуктивності праці; зменшення капітальних вкладень у гірничо-металургійному комплексі; покращення екологічного стану навколишнього середовища регіонів.

На рівні галузі й національної економіки ресурсозбереження доцільно розглядати як фактор забезпечення високої конкурентоспроможності за рахунок «підвищення наукового рівня робіт з управління ресурсами, оптимізації відтворювальної структури економіки, зниження технологічних втрат і відходів у всіх ланках виробничого процесу та процесу споживання, зниження на стадіях стратегічного маркетингу й інноваційного менеджменту частки майбутньої праці в сукупній праці тощо» [9, с. 488].

Для стійкого зростання та розвитку регіону й галузі економіки необхідно раціональне й ефективне використання сукупності взаємодоповнюючих та взаємозамінюючих ресурсів, необхідних для здійснення виробничо-господарської діяльності та забезпечення відтворювального процесу в національній економічній системі: матеріальних, енергетичних, виробничих, трудових, фінансових та інформаційних. Враховуючи високу ресурсомісткість господарювання у регіонах та галузях України, ресурсозбереження як «процес послідовної та комплексної реалізації організаційних, економічних і технічних заходів, спрямованих на забезпечення економії та раціонального використання матеріально-сировинних ресурсів у всіх галузях національної економіки» [1] стає вирішальним фактором регіонального розвитку і об'єктивно вимагає формування механізму управління ресурсозбереження у напрямку впровадження стратегії ресурсозбереження на підприємствах реального сектору економіки країни.

Процес формування такого механізму має враховувати рівень оптимізації системи управління ресурсозбережними процесами на підприємстві. При цьому функціональна система управління ресурсозбереженням на підприємствах реального сектору, на нашу думку, має враховувати всі напрями (науковий, виробничий, організаційно-технічний, технологічний, комерційний та інформаційний) ресурсозбереження як діяльності направленої на підвищення ефективного й раціонального використання ресурсів галузі, регіону й національної економіки у цілому. Як пропонує Г. Темченко [8] система управління ресурсозбережними процесами повинна включати реалізацію певного комплексу загальних управлінських функцій (рис. 1).

Представлена автором система управління ресурсозбережними процесами на підприємствах

реального сектору економіки відповідно до напрямів ресурсозбереження як діяльності передбачає реалізацію скоординованих управлінських функцій на підприємствах реального сектору економіки. Виконання кожної з функцій управління ресурсозбереженням на підприємстві має узгоджуватися з відповідними напрямками діяльності, що врешті решт і забезпечить ефективність процесу ресурсозбереження.

Так, науковий аспект ресурсозбереження передбачає врахування наукових, науково-дослідних розробок у проблематиці управління ресурсозбереження, зокрема підвищення ефективності та синергізму використання ресурсів; виробничий аспект ресурсозбереження передбачає врахування та реалізації ефективного виробничого процесу на підприємстві відповідно до його потуж-

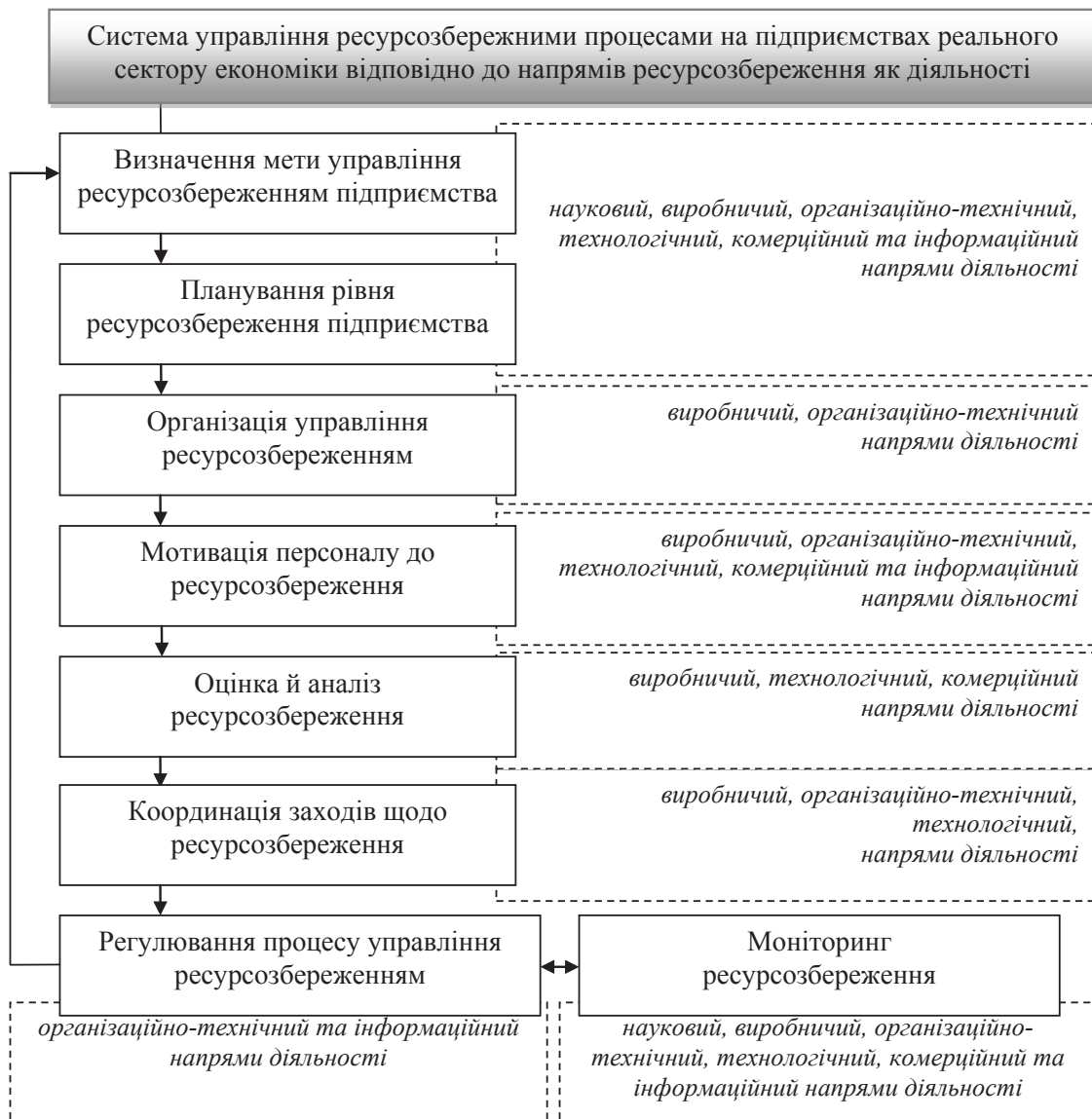

Рис. 1. Система загальних управлінських функцій на підприємствах реального сектору економіки відповідно до напрямів ресурсозбереження як діяльності

Джерело: удосконалено автором

ностей; організаційно-технічний аспект ресурсозбереження передбачає розробку системи заходів, методів та технік організації виробничого та технологічного процесів на підприємстві; технологічний аспект ресурсозбереження передбачає врахування рівня технологічної готовності, оснащеності та потенціалу підприємства, а також відповідності технологічних процесів до рівня інноваційності галузі та національної економіки; комерційний аспект ресурсозбереження передбачає визначення економічного ефекту використання ресурсів на підприємстві; інформаційний аспект ресурсозбереження передбачає створення інформаційно-комунікаційної системи на підприємстві для реалізації механізму управління ресурсозбереження.

Методичні підходи до формування механізму управління ресурсозбереження у напрямку впровадження стратегії ресурсозбереження на підприємствах реального сектору економіки країни мають базуватися на теоретико-методологічних підходах прояву ресурсозбереження:

1) результативність ресурсозбереження проявляється через досягнення стійкого зростання економічної ефективності виробництва при зменшенні ресурсомісткості (збільшення випуску продукції, зменшення собівартості продукції, скорочення витрат на сировину і матеріали, зростання прибутку, повне використання виробничих потужностей, підвищення продуктивності праці, покращення екологічної ситуації тощо);

2) система господарювання ресурсозбереження проявляється через впровадження комплексу технічних, економічних, організаційних заходів, спрямованих на раціональне використання

ресурсів і забезпечення зростаючих потреб за рахунок економії;

3) організаційно-економічний механізм ресурсозбереження проявляється через створення організаційно-економічних відносин в структурі економічної категорії, що представляє собою певним чином організовану, впорядковану та спрямовану на досягнення конкретних результатів систему, функціонування якої спричиняє необхідність створення ефективного механізму ресурсозбереження;

4) інтенсифікація виробництва ресурсозбереження проявляється через забезпечення процесу раціоналізації використання всіх видів матеріальних, трудових, фінансових та інших ресурсів суб'єктів господарювання на базі інтенсифікації виробництва;

5) напрям науково-дослідної діяльності ресурсозбереження проявляється через створення та використання комплексу економічних, інженерно-технічних, правових і соціальних дисциплін, які постійно розширюються, з єдиною цільовою установкою [7, с. 177];

6) стратегія управління ресурсозбереження проявляється через розробку стратегічних планів та організаційно-економічних механізмів із забезпечення ефективного й раціонального використання ресурсів на всіх етапах реалізації управлінських функцій на підприємствах галузі з метою досягнення високої конкурентоспроможності його продукції на світових ринках товарів.

Вартим уваги при формуванні механізму управління ресурсозбереження щодо розробки стратегії ресурсозбереження у рамках Концепції розвитку

Таблиця 1

Принципи управління процесом ресурсозбереження на рівні галузі

Принципи управління	Зміст принципу
Принцип консолідації	розробка та виконання управлінських функцій мають відповідати та враховувати взаємозв'язки і взаємозалежності у виробничо-господарській діяльності галузі
Принцип диференціації	управління ресурсозбереження має враховувати специфіку окремого регіону/підприємства, зокрема умови та фактори соціально-економічного та екологічного розвитку
Принцип диверсифікації	розробка та виконання управлінських функцій мають враховувати різноманітність доступних/зовнішніх ресурсів регіону/підприємства з метою забезпечення їх ефективного використання через взаємозамінювання та взаємодоповнення
Принцип ресурсомісткості	впровадження структурних заходів у виробництво щодо трансформації господарської системи регіону/підприємства на основі ресурсномісткого та інноваційно-технологічного підходів модернізації виробництва галузі
Принцип еквівалентості	управління ресурсозбереження має бути направлене на використанні рівнозначних, рівноцінних ресурсів регіону/підприємства з метою збереження ресурсного потенціалу та конкурентних переваг та досягнення тривалого економічного ефекту
Принцип рівності	розробка та виконання управлінських функцій мають бути забезпечені рівним доступом до ресурсів регіону/підприємства з метою досягнення максимальної тісноти взаємозв'язки і взаємозалежності у виробничому процесі галузі
Принцип об'єктивності	стратегічні завдання управління ресурсозбереження мають враховувати реальний ресурсний потенціал регіону/підприємства та конкурентні переваги галузі
Принцип збалансованості	методи та засоби управління ресурсозбереження мають базуватися на збалансованих критеріях та показниках соціально-економічної ефективності підприємства

галузі реального сектору економіки України також є принципи управління процесом ресурсозбереження на рівні галузі. Представлені автором у таблиці 1 принципи (консолідації, диференціації, диверсифікації, ресурсомісткості, еквівалентності, рівності, об'єктивності, збалансованості) доцільно враховувати при розробці та впровадженні методичних підходів до реалізації механізму ресурсозбереження, що дасть можливість досягти максимального економічного ефекту від впровадження системи ресурсозбереження на підприємстві галузі реального сектору.

Необхідність впровадження механізму ресурсозбереження в галузі реального сектору економіки підкреслюється таким фактором реалізації процесу ресурсозбереження як управління. Як уже зазначалося, система управління процесом ресурсозбереження має враховувати напрями діяльності у сфері ресурсозбереження, ефект від чого може бути підсилений за рахунок вдало поєднаних методами виробничого, економічного, технологічного та управлінського характеру. Відповідно до предмету нашого дослідження варто застосовувати економіко-управлінський підхід щодо реалізації процесу ресурсозбереження на підприємствах галузі реального сектору, що дає можливість оцінити економічний ефект процесу ресурсозбереження та ефект від управлінських заходів із забезпечення процесу ресурсозбереження. Завдяки правильно підібраним методам у цьому напрямі виникає можливість досягнення таких результатів:

- реалізувати комплексне використання відобутої сировини;
- усунути причини нераціонального використання мінерально-сировинної бази;
- підвищити рівень використання ресурсів галузі;
- провести утилізацію накопичених відходів;
- знизити матеріальні затрати;
- мінімізувати шкідливі наслідки промислової діяльності [6, с. 132].

Представлений на рисунку 2 методичний підхід передбачає комплексний та системний підхід до розробки та впровадження механізму ресурсозбереження в галузі реального сектору економіки. Підхід логічно поєднує алгоритм реалізації комплексу загальних управлінських функцій підприємства з економічною системою підприємства, де головним процесом, на який направлено ресурсозбереження як діяльність і процес, є відтворення продуктивних сил – доступних ресурсів підприємства необхідних для досягнення економічного ефекту діяльності підприємства, а тому й галузі у цілому. Методичний підхід до реалізації механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору може бути покладено в основу розробки концептуальної моделі реалізації меха-

нізму ресурсозбереження в металургійній галузі України, а тому й стратегії ресурсозбереження цієї галузі.

Управління ресурсозбереженням в галузі реального сектору включає комплекс економічних, екологічних, соціальних, науково-виробничих методів та інструментів, що спрямовані на раціональне використання ресурсів та забезпечують підвищення рівня використання ресурсів за рахунок усунення причин нераціонального використання мінерально-сировинної бази. Процес управління враховує синергетичний ефект, що утворюється за рахунок об'єднання економічних, технологічних, екологічних, соціальних та науково-виробничих компонентів ресурсозбереження [6, с. 130].

Зазначимо, що відповідно до визначених на теоретико-методологічному рівні проявів ресурсозбереження як діяльності та процесу у галузі ефективно використання взаємодіючих доступних ресурсів в економічній системі підприємства/галузі стає актуальним. У цьому розрізі доцільно використовувати засади синергетичного підходу з метою досягнення максимального ефекту впровадження ресурсозабезпечення у галузі, оскільки синергізм дає можливість, враховуючи всі принципи управління процесом ресурсозбереження на рівні галузі, максимально забезпечити ефект ресурсомісткості та ресурсоекономічності продукції за рахунок використання взаємодіючих ресурсів, забезпечивши повне відтворення продуктивних сил підприємства/галузі.

Синергетичний підхід базується на синергетиці, яка вивчає загальні закономірності явищ та процесів у складних нерівноважних системах (фізичних, хімічних, біологічних, екологічних, соціальних, економічних тощо) на основі властивих їм принципів самоорганізації [3]. Її методи застосовують для вирішення як конкретних проблем, що виникають у системах на перехідних етапах їхнього розвитку, так і загальних проблем якісного перетворення економічних систем [2]. Трансформаційні процеси та структурні зміни, які відбуваються у галузях реального сектору України, вплив зовнішнього економічного та екологічного середовища на діяльність більшості підприємств цих галузей актуалізують використання методів синергетики.

Доцільність застосування синергетичного підходу до дослідження ресурсозбереження галузі визначається виснажливістю ресурсної бази окремих регіонів, де галузі реального сектору формують високу частку валового регіонального продукту, постійно зростаючими міжрегіональними та міжгалузевими зв'язками на рівні національного господарства, що спричиняє порушення стану рівноваги економічної системи виробничо-господарського комплексу підприємства/галузі. При цьому фактори впливу на стан рівноваги впливають як

на кількісні, так і на якісні зміни в структурі економічної системи.

Також підкреслимо, що відповідно до постійно еволюціонуючого життєвого простору – що харак-

теризується вичерпністю природних ресурсів, зміною екосистеми, технологічними та інноваційними змінами – галузь функціонує за нелінійними законами, то розвиток її економічної системи може

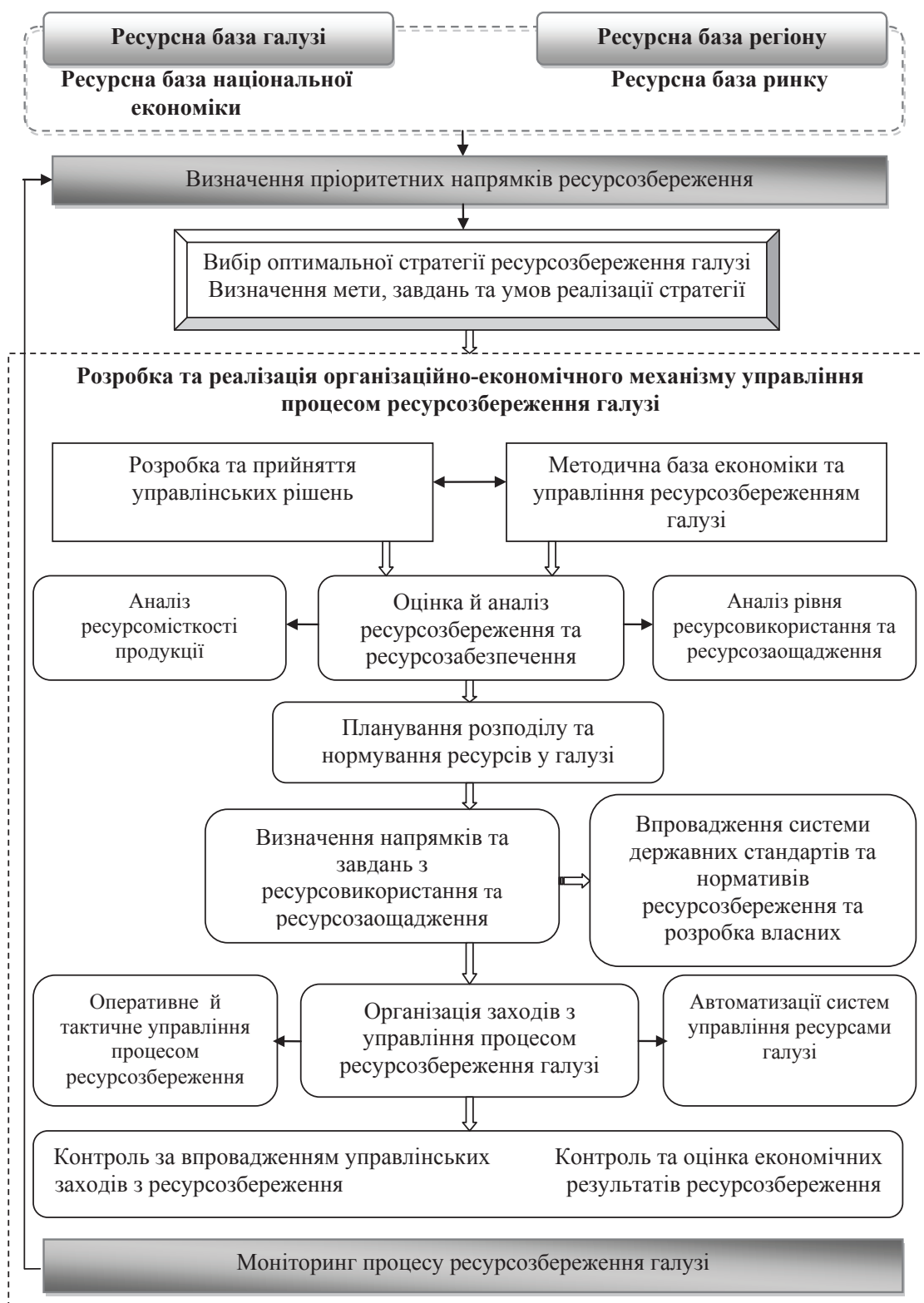

Рис. 2. Методичний підхід до реалізації механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору

Джерело: удосконалено автором

бути виражений через багатоваріантність чи альтернативність вибору. На рівні підприємства/галузі це можна використовувати у процесі розробки та реалізації стратегії її розвитку через механізм ресурсозбереження на основі аналізу тенденцій соціально-економічного розвитку. При цьому вибір отриманого сценарію розвитку робиться самостійно відповідно до цілей управління ресурсозбереження галузі.

Стратегія ресурсозбереження в умовах прояву кризових ситуацій, спаду в багатьох галузях промисловості, посилення конкуренції на вітчизняному ринку з боку зарубіжних виробників стає однією з ключових складових ринкової поведінки промислових підприємств поряд із стратегією розвитку й стратегією підвищення якості продукції, що випускається [8]. З одного боку, стратегія ресурсозбереження має розглядатися як процес розробки системи ефективного управління ресурсами підприємства у напрямку організації та вирішення завдань зі зниження ресурсомісткості продукції, диференціації ресурсів для виготовлення продукції, отримання синергії взаємодіючих ресурсів на виробництво одиниці продукції, а також підвищення її ресурсоекономічності. Водночас, стратегія ресурсозбереження має враховувати еколого-економічну природу процесу ресурсозбереження: по-перше, через розширення меж задоволення соціально-економічних потреб в умовах існуючої природної бази процес ресурсозбереження дає можливість подолати проблему обмеженості природних ресурсів; по-друге, через зниження витрат на отримання первинних ресурсів (екодеструктивним способом) процес економії стає найбільш ефективним засобом реалізації екологічної політики.

Висновки. Ресурсозбереження є складним процесом та діяльністю, що направлений на досягнення тривалого ефекту зростання підприємства, галузі та національної економіки у цілому. Тому для впровадження механізму ресурсозбереження у реальний сектор економіки України слід застосовувати економіко-управлінський підхід при розробці методичних підходів при реалізації механізму ресурсозбереження. У цьому аспекті система управління ресурсозбереження включає реалізацію комплексу загальних управлінських функцій відповідно до напрямів ресурсозбереження як наукової, виробничої, організаційно-технічної, технологічної, комерційної та інформаційної діяльності. Ефективне функціонування системи управління ресурсозбереження залежить від принципів управління, які мають бути враховані при впровадженні методичних підходів при реалізації механізму ресурсозбереження.

Методичний підхід до реалізації механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору передбачає комплексний та системний підхід до розробки та впровадження механізму. В основу підходу покладено алгоритм реалізації комплексу загальних управлінських функцій підприємства та елементи економічної системи підприємства. Реалізація механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору має базуватися на використанні синергетичного підходу для відкритої економічної системи підприємства. Запропонований методичний підхід до реалізації механізму управління процесом ресурсозбереження у галузі реального сектору доцільно покласти в основу теоретико-методологічної основи розробки концептуальної моделі реалізації механізму ресурсозбереження в металургійній галузі України, а врешті й стратегії ресурсозбереження галузі.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Данилишин Б. М. Економіка природокористування : підручник / Б. М. Данилишин, М. А. Хвесик, В. А. Голян. – К. : Кондор, 2010. – 465 с.
2. Кирилюк Є. М. Методологія синергетики в дослідженні процесів трансформації економічних систем / Є. М. Кирилюк, А. М. Проциаликіна // Механізм регулювання економіки. – 2012. – № 1. – С. 87–94.
3. Князева Е. Н. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Е. Н. Князева ; гл. ред. И. Т. Касавин. – Москва : Канон+ : РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.
4. Мельник Н. В. Оцінка ефективності ресурсозбереження на рівні підприємства / Н. В. Мельник // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2011. – Вип. 4 (56). – Сер.: Економіка. – С. 187–192.
5. Набатова Ю. О. Теоретико-методичні засади ресурсозбереження підприємств машинобудування / Ю. О. Набатова // Формування ринкових відносин в Україні. – 2013. – № 8(147). – С. 135–138.
6. Письменна О. Б. Методичний підхід до управління ресурсозбереженням в уранодобувній галузі / О.Б. Письменна // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Випуск 3. – С. 130–134.
7. Рибалко Л. П. Сучасні підходи до трактування сутності поняття ресурсозбереження / Л. П. Рибалко // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2012. – № 3 – С. 174–179.
8. Темченко Г. В. Процес управління ресурсозбереженням як складова ефективного розвитку підприємств гірничо-металургійного комплексу [Електронний ресурс] / Г. В. Темченко // Вісник КТУ. Сер. Економічні науки. – 2010. – Вип. 26. – Режим доступу: http://knu.edu.ua/Files/26_2010/93.pdf.
9. Фатхутдинов Р. А. Управление конкурентоспособностью организации : учеб. пособие / Р. А. Фатхутдинов. – М. : Эксмо, 2004. – 544 с.